

pesten a mérési időszakban előfordult legtisztább légkörből, hogy a legszennyezettebb légkörnek megfelelő átlátszóságú légkört kapjunk, azaz ennyi tiszta légkört jelent a legnagyobb szennyezés.

Megállapítások

Átfogó vizsgálatokat végeztünk a légkör széles sávú és spektrális napsugárzás átbocsátását tanulmányozandó az OMSZ pestszentlőrinci Marczell György Főobszervatóriuma hosszú távú (1967–2005 közötti) sugárzási adatsorának feldolgozásával. Az eredményeket a következőképpen összegeztük:

A bemutatott ábrák egyértelműen megerősítik egymást. Ennek alapján leszűrhetjük, hogy a Budapest feletti légszlop szennyezettsége az 1960-as évek közepétől az 1990-es évek közepéig növekedett, majd enyhén csökkenni kezdett. Ennek oka elsősorban a korábbi szennyező, korszerűtlen szocialista ipar számottevő részének rendszerváltás utáni leállítása, illetőleg a megmaradó rész korszerűsítése lehet. Ne feledkezzünk meg azonban a vulkáni tevékenységről sem. Jól ismert, hogy a legnagyobb vulkánkitörések jelentős mennyiségű vulkáni anyagot juttatnak a légkörbe, amely szétoszlik abban, és a kibocsátási hely-

től egészen nagy távolságokra is eljut. Így az 1980-as évek közepétől az 1990-es évek közepéig tartó időszakban az átlátszóság erősebb csökkenésében fontos szerepe van a mexikói El Chichón vulkán 1983-as és a Fülöp-szigeteki Pinatubo vulkán 1991-es kitörésének is.

A tapasztalat szerint a referenciaként legelterjedtebben használt 500 nm-es aeroszol optikai mélység jellemző átlagértéke 0,2 és 0,3 közötti. A 0,3 feletti értékek szennyezett, ipari, városi levegőtípusra utalnak, a 0,2-nél kisebbek vidéki, tiszta háttérlevegőre. Az adatsorból meghatároztuk az obszervatórium feletti légszlopra jellemző 500 nm-es értéket, amely 0,3-nak adódott. Az előbbiek szerint ez éppen az átlagosnak mondható értékek felső határának felel meg, ami jól mutatja az obszervatórium peremvárosi elhelyezkedését.

A legkevésbé szennyezett esetekben a valódi légkör tisztaságban megközelíti a Rayleigh-atmoszférát. Mint ahogy az elméletileg várható, az atmoszféra optikai vastagsága a legszennyezettebb esetben többszöröse a legkevésbé szennyezettnek.

Kulcsszavak: *légkörfizikai mérések, napsugárzás-átbocsátás, optikai mélység, szórási paraméter, trendanalízis*

Past 50 years. Science. 298, 1410–1411. http://stephenschneider.stanford.edu/Publications/PDF_Papers/RoderickFarquhar2002.pdf

Stanhill Gerald – Cohen Shabtai (2001): Global Dimming: A Review of the Evidence for a Widespread and Significant Reduction in Global Radiation with Discussion of Probable Causes and Possible Agricultural Consequences. Agricultural and Forest Meteorology. 107, 255–278.

Tóth Zoltán (2008): Long-term Variation of Atmospheric Shortwave Radiation Transmission above Budapest, Hungary. In: *Proceedings of the 4th International Conference on Solar Radiation & Daylighting, SOLARIS 2008* (Hong Kong, China). 27–35.

NEMZET ÉS GLOBALIZÁCIÓ

Palánkai Tibor

emeritus professzor,
Budapesti Corvinus Egyetem

1. Globalizáció mint „nagy átalakulás” és integráció

A globalizáció korunk meghatározó történelmi folyamata. A globalizációval minőségi fordulat következik be az emberiség történetében. Kiinduló tételünk, hogy a globalizációt „nagy átalakulásnak” (Polányi Károly után) tekintjük, s tartalma nem más, mint *globális integráció*.

Mindig voltak nagy sorsfordító változások, amelyek hosszabb távon történelemnek új irányt adtak, és amelyeknek eredményeként a társadalmak minőségileg egészen mássá váltak. „Minden néhány száz évben a Nyugat történetében éles átalakulásra kerül sor. Nevezhetem ’vízválasztónak’. Néhány rövid évtizeden belül a társadalom átszerveződik – világnézete, alapvető értékei, társadalmi és politikai szerkezetei, művészete és kulcsintézményei. Ötven évvel később új világot találunk. Az akkor született emberek nem tudják elképzelni azt a világot, amelyben nagyszüleik éltek, s amibe saját szüleik belezülettek. Mi most éppen egy ilyen átalakulást élünk át. A posztkapitalista társadalom születik.” (Drucker, 1994, 1.) A nem-, „nyugati” civilizációk korábbi történetéről ilyen szempontból kevesebb konkrét információ van.

A „nagy átalakulások” sajátja, hogy minőségi változásokat hoznak a társadalmi-gazdasági struktúra valamennyi szegmensében,

vagy ha úgy tetszik, a társadalmi formáció valamennyi összetevőjében, a techno-struktúrától az intézményeken keresztül az uralkodó eszmékig. „A XX. század utolsó szakaszát és a XXI. század első évtizedeit a jövő történeteszi valószínűleg az emberiség történelme olyan ritka és sok tekintetben precedens nélküli szakaszának fogják tekinteni, amelyre a globális fejlődés számos fontos területén végbemelő változások egybeesése volt a jellemző. E változások a világpolitikában s a nemzetközi hatalmi viszonyok rendszerében, bolygónk népesedési viszonyaiban, a tudományos és technikai fejlődésben, az intézményrendszerben, az emberiség és a természeti környezet viszonyában s a társadalmi viszonyok rendszerében, külön-külön is ’transzformációk’, amelyek az adott terület rendezőerőit, jellemző sajátosságait, globális és regionális következményeit radikálisan átalakították.” (Simai, 2007, 25.). A globalizáció a folyamatnak fő dimenziója, ezeket szervesen egybefogja, s jellegét is megadja. „A transzformációk között meghatározó fontosságú folyamat a globalizáció, mert a fejlődés valamennyi tényezőjét és területét befolyásolja.” (Simai, 2007, 47.) A kérdéssel számos iskola foglalkozik (transzformacionalisták, hiperglobalisták, alterglobalisták), de „bizonyos egyetértés van abban, hogy az emberi lét kulcsfontosságú szféráiban az átalakulások sorozata ment végbe, amit ha összeadunk, a 21. századi világpolitika számá-

ra dinamikus és transzformációs kereteket hozott létre.” (Bisley, 2007, 31.) Leszek Balcerowicz szerint a „globális átalakulás” folyamata az 1970-es–1980-as évektől bontakozott ki, (Balcerowicz, 1996), ami Kelet- és Közép-Európában 1990 után szorosán összekapcsolódott az ún. „posztkommunista átalakulással” (Balcerowicz terminológiája).

Az új korszak techno-struktúráját a számítástechnika, az információs és kommunikációs technikák adják. Ezekkel szoros kölcsönhatásban a gazdaságszerkezetek is átalakultak. *Az információs és kommunikációs technikák forradalma összekapcsolódik a tudásalapú társadalom kialakulásával, szerkezetét a posztindusztriális társadalom jellemzi.* Az új időszak domináns ágazatává a szolgáltatások válnak. Jelenleg a szolgáltatások a fejlett országok GDP-jének kétharmadát-háromnegyedét adják, miközben a feldolgozóipar 25–30 %-át, a mezőgazdaság pedig 2–4 %-ra marginalizálódott. Ennek alapján nem véletlenül beszélünk posztindusztriális társadalomról. Sokak szerint a posztindusztriális társadalom egyúttal posztkapitalista is, hiszen jellemzővé válnak a „vegyes” gazdasági struktúrák, s erőteljesen érvényesülnek a szociális és környezeti szempontok (eko-szociális piacgazdaság). Másrészt posztnemzeti, hiszen a globalizáció a nemzeti állam erózióját jelenti. Vitatjuk, hogy ez a társadalom valójában mennyire *posztkapitalista és posztnemzeti*, de kétségtelen, hogy mind a társadalmi viszonyokban, mind a nemzeti állam mint alapvető integrációs keret jövőjét illetően új kihívások hordozója. Ez minőségi fordulat, „nagy átalakulás” az emberiség történetében.

A globalizáció „nagy átalakulásként” való meghatározása mellett úgy véljük, hogy egyúttal *integrációs folyamatról* van szó. Az ember kialakulásában a *közösségbe való szerveződés-*

nek meghatározó szerepe volt, innen beszélhetünk egyáltalán „társadalmi fejlődésről”. Ezek a közösségek lehettek biológiaiak, etnikaiak, gazdaságiak, kulturálisak, politikaiak vagy biztonságiak. *Az integrációt mint közösséggé szerveződési folyamatot* definiálom, s az integráció fejlődése az emberiség történetének fontos dimenziója. Az „integráció fogalma alá esik minden olyan folyamat, amely nagyobb fokú közösségekhez vezet” (Marjolin, 1953, 41.). Az integráció kiindulópontja az egyén, aki különböző organizmusokba szerveződik, s amelyek „anyagcseréje” meghatározó a társadalom működése és gyarapódása szempontjából. (Filozófiai értelemben adódik az analógia a biológiával, sejtek szerveződése és anyagcseréje az élet különböző fejlettségi fokain. A biológiai és társadalmi organizmusok egybevetésével óvatosan kell eljárnunk.)

Az integrációnak is felrajzolható a történelmi íve, amely egyre bonyolultabb formák felé halad, miközben adott formák meghatározott átalakulás mellett együtt élnek. Kiindulópontnak mindenképpen a családot tekinthetjük, ami mint alapvető közösség, az emberi társadalom folyamatos újratermelődése szempontjából mindig meghatározó jelentőségű volt, s a történelem során jelentős változásokon ment keresztül. A család mint mikro-közösség önmagában is mindig több funkciót töltött be, szolgálta a biológiai újratermelést, miközben létfontosságú termelő és szolgáltató funkciókat (például szocializáció) töltött be. Az ősi társadalmak családi és törzsi szövetségekre (tekinthetjük ezt makrodimenzióknak) szerveződtek, s ezek összefogásából vagy uralmából akár jelentős birodalmak (városállamok vagy azok szövetsége) is kialakulhattak. Makroszinten a mezőgazdasági társadalmak már államilag szervezett

közösségeket igényeltek, s a birodalmi terjeszkedésnek nem egyszerűen a javak elsajátítása (rablás) volt a célja, hanem a létfontosságú termelési tényezők, a munkaerő (rabszolgák), a föld és nyersanyagforrások megszerzése és működtetése. A kapitalizmus kialakulásával, különösen *az ipari társadalommal nemzeti államok válnak alapvető integrációs keretekké.*

Az utóbbi évtizedekre az integrációs folyamatok egyre inkább globális szinten jelentkeznek. *A globális integráció intenzív, komplex nemzetközi együttműködés*, amely kiterjed *a teljes újratermelési folyamatra és nemzetközi kapcsolatrendszerre* (kereskedelem, tőke- és munkaerő-áramlás, technikai kapcsolatok stb.), s amelyet különféle intézmények szabályoznak. A globalizáció leglényegesebb mozzanata a világméretű *kölcsönös függés*. A kölcsönös függést *a nemzetközi kapcsolatok új minőségének* tekintjük, amikor a kapcsolatok bővülésének eredményeként egy bizonyos ponton az országok egymással szembeni helyzete lényegesen megváltozik, politikáik és tevékenységük kölcsönösen meghatározottá válik.

A globális integráció sajátos folyamat, de hordozza az integráció legfontosabb jegyeit, s végső kifejtésében egyre több szállal kapcsolja össze a világ országait és társadalmait; s összes torzulásával és hiányosságával együtt is az emberiség globális közösségbe való szerveződését valósítja meg. A globális integráció azt jelenti, hogy a kölcsönös függésen keresztül adott országok fejlődése, egyensúlyviszonyai, gazdasági stabilitása és teljesítménye a közösségi partnerkapcsolatoktól válik meghatározottá. A folyamat regionális intézményekbe szerveződik, de globálisan is egyre nagyobb számú intézmény szervezi és szolgálja. Ma a világgazdaságban közel kétszáz regionális kereskedelmi és gazdasági tömörü-

lést tartanak számon. A regionális integrálódásban az egységes belső piaccal, a gazdasági és monetáris unióval, valamint a nemzetek feletti politikai struktúrák bizonyos elemeivel, a legmesszebbre az EU jutott el. A globalizáció regionális integrációkkal strukturálódik. *A világgazdaság önálló organikus rendszer*, amely az utóbbi évtizedek *globalizációjával egyre inkább mint integrálódó struktúra* fogható fel.

A globalizáció kezdetének meghatározásában nagy viták vannak (egyesek szerint már a Római Birodalom is globális struktúra volt). „Korunk globalizációja” kezdetét David Held és munkatársai 1945-től számítják, a globalizációs irodalom nagy része többnyire az 1970-es évekre teszi, míg mások az 1990-es években a bipoláris világ megszűnésével kapcsolják össze. A globális integrációs folyamatok valóban a második világháborút követően bontakoznak ki markánsan, de a szorosán vett globalizáció, *az integrált globális közösség kialakulása az 1970-es évektől válik egyértelművé.*

A második világháború utáni mintegy negyedszázadra leginkább *a „negatív integráció” jellemző*. (Jan Tinbergen kategóriája a nyitásra és a liberalizációra.) Globális vonatkozásban ezt a világkereskedelem és a nemzetközi fizetések meginduló liberalizálása támasztja alá, ami elsősorban a GATT, IMF és más nemzetközi szervezetek tevékenységéhez fűződik. A GATT a legnagyobb kedvezmény elvének alkalmazásával igyekszik kiiktatni a nemzetközi kereskedelemről a diszkriminációt, s a vámok több hullámban való csökkentésével jelentősen mérsékli a protekcionizmust. A globális gazdasági liberalizálást és nyitást *regionális integrációs formák* egészítik ki. A globális és regionális integráció elsősorban piacok integrációja, miközben intézményei és szabályozási mechanizmusai csökevényesek, s többnyire ki sem alakultak. Ebben

az időszakban a kereskedelmi kapcsolatok rendkívül dinamikusan nőnek (a GDP növekedéséhez képest kétszeresen), s megalapozzák az egyes nemzetgazdaságok szoros egymáshoz kapcsolódását, kölcsönös függését.

Az 1970-es évektől mind a globális, mind a regionális integrációs folyamatokban minőségi fordulat következik be. A minőségi változásokat az 1970-es évektől azzal jelezhetjük, hogy az ún. „negatív integrációs” folyamatok után mindinkább a „pozitív integráció” válik jellemzővé. A folyamat ugyan már a háború utáni nemzetközi szervezetekkel elkezdődött, de a kereskedelem és együttműködés szabályainak egyre szélesebb körű harmonizációjára kerül sor (ezt gyakran nevezik regulációs integrációnak), bár a gazdaságpolitikai kompetenciák átadásáról és beavatkozásról többnyire nincsen szó. Ez az egységesítés vagy koordináció olyan területekre terjed ki, mint a szellemi termékek védelme, a termékminőségi, egészségügyi vagy környezetvédelmi előírások harmonizációja és átvétele, vagy szabályok a külföldi tőkebefektetések védelmére. Ez a regulációs integráció globálisan (WTO) vagy regionálisan (EU, NAFTA stb.) egyre erőteljesebbé válik. A folyamatról nemcsak és nem elsősorban a tinbergeni megközelítésben van szó. Vagyis nemcsak az történik, hogy a kereskedelmi akadályok leépítését (liberalizálás és dereguláció) aktív integrációs intézmény-építés váltja fel, hanem az integrációs folyamatok tartalma is minőségileg változik.

Az integrációs folyamatok mindinkább kiterjednek a gazdaság valamennyi szférájára. A globalizáció egyik legfontosabb szereplői a transznacionális társaságok (TNCs). „Nem kétséges, hogy a multinacionálisok számítanak. Ők képviselik azt a csatornát, amelyen keresztül a globalizáció megvalósul.” (*The Economist*, 1997. november 22. 108.) A kap-

csolatok kiterjedtsége és intenzitása robbanásszerűen nőtt a pénzügyi szférában. Miközben „a világkereskedelem gyorsabban nő, mint a GDP, a külföldi közvetlen beruházások túlszárnyalták a hazai beruházásokat, a nemzetközi valuta-tranzakciók exponenciálisan nőnek.” (Lechner – Boli, 2005, 157.). Kialakulnak a globális infrastruktúrák.

A „negatív” (kereskedelmi) integráció elsősorban a potenciális komparatív előnyöket aknázza ki, és a növekvő hatékonyság forrása a beszerzési és ellátó források reallokációja (vámunió esetén a kereskedelem-teremtés és eltérítés hatásai) volt. A korábban esetenként magas vámokkal védett magas költségű és alacsony hatékonyságú források helyébe az olcsóbbak és hatékonyabbak léptek. A védelem mértékének függvényében az ilyen hatékonyságnövekedés lehetett akár igen jelentős is, de a szerkezeti váltás után csak statikusnak és egyszerűnek bizonyult.

A globalizációs nyereségek egy része felfogható klasszikus *dinamikus komparatív nyereségként*, hiszen a gyors innovációk és technikai fejlesztések, hatalmas komparatív külön profitokra adnak lehetőséget, ha azokat más, alacsonyabb bérű és költségű országokba telepítik, és alkalmazzák. Forrásuk az ún. *innovációs járadék* (az új technikákra és termékekre vezethető vissza), amire tudjuk, a rendkívül gyors és magas megtérülés a jellemző. Másrészt, ami sokkal fontosabb, hogy *olyan nyereségekről van szó, amelyeknek a forrása a globális optimalizáció*.

A globális integráció legnagyobb gyengesége és hiányossága intézményi és szabályozási kereteinek fejletlenségében van. Nem kétséges, hogy a globalizáció hatékony szabályozást és demokratikus ellenőrzést igényelne. S nemcsak arról van szó, hogy a piacok normális működéséhez megfelelő jogi és intéz-

ményi keretekre, valamint stabil és működő demokráciára van szükség. A legfőbb deficit a többszintű kormányzás globális szintjének gyengesége. „A jó piacoknak jó kormányokra van szükségük, amelyek védik az egyéni jogokat, különösen a tulajdonosi jogokat, és keretet adnak a gazdasági tevékenységhez. A globalizáció kibontakozása nem csökkenti az állam fontosságát.” (Wolf, 2004, id. *Financial Times*, 2004. június 1.) „A szabad piacok nem elegendők: a sikeres innovációhoz támogató intézményekre van szükség.” (Sachs, 2000, 100.) A viták a Nemzetközi Valutaalap, a Világbank és más nemzetközi szervezetek politikájáról és reformjáról évek óta folynak, de radikális reformokra eddig nem került sor. A hatékonysági mellett ebben a dimenzióban a demokráciadeficit is rendkívül súlyos.

2. A nemzeti integrációról

A nemzeté integrálódás nagyon különböző kiinduló állapotokból és utakon történt, de abban az intenzív gazdasági kapcsolatoknak, a nemzeti piac kialakulásának fontos szerepe volt. A nemzeti állam egyre szélesebb szabályozó funkciókat vett fel, kialakultak a nemzeti pénzek (a „nemzeti bankok” létrejötté az egyik fontos állomás). Makroszinten az ipari társadalmak a modern nemzeti államok megszerveződésével jártak, amelyek fontos társadalom- és gazdaságszervező, politikai és hatalmi funkciókat töltenek be.

A nemzeti állam kialakulásának fontos része volt a *területek birtokba vétele*, mind a gazdálkodás (például bekerítések), mind az állam szempontjából (adózás, határok kijelölése stb.). „Új államok, függetlenek vagy gyarmatiak a tizenkilencedik és huszadik században keletkeztek. A földet mindenhol tulajdonba vették; a tulajdon a szuverenitás alapjává vált. A szuverenitás viszont a bizton-

ságnak vált alapjává, mind a kényszerítő hatalom monopóliumának terjedelme, és az adószedés hatóköre meghatározásában, mind a nemzetközi hitel garantálásában, ami lényeges volt az új globális nemzetközi munkamegosztás szempontjából. Ahogy a tizenkilencedik század előrehaladt, a nyersanyagtermelő régiókat integrálták Európa feldolgozóipari centrumaival, és a nemzetközi kereskedelem, pénzügyek és migráció példa nélkül álló, épenséggel rendhagyó expanzióját tapasztalhattuk.” (Hopkins, 2002, 6.)

A nemzeti államok nemzetközi elismerését történelmileg az 1648-as vesztfáliai rendszerre vezetik vissza. Az új rend igazából nem a „nemzetről”, hanem igen nagyszámú területi egység szuverenitásának elismeréséről, elsősorban területszerzésről, területek biztosításáról szól. „A vesztfáliai szuverenitás azt jelentette, hogy minden állam területi illetékessége felett magas fokú, átfogó, teljes és kizárólagos uralmat gyakorolhat.” (Scholte, 2005, 188.) Vagyis, a területelvűség elsődleges, meghatározó szerepet játszik. Később a nemzetközi jog ezt szentesíti a „határok sérthetlenségével”, bár a háborúk indítását csak jóval később, 1928-ban tiltják meg először (tudjuk, milyen sikerrel). A „terület” az ipari társadalmak számára mint forrás és piac egyaránt fontos, s a mezőgazdaság egészen az 1960-as évekig a legtöbb országban nagyszámú gazdasági ágazat marad. „A modern állam viszonylag új jelenség, és a 'szuverenitása' modern formájában különösen megkülönböztető politikai igény – kizárólagos ellenőrzés meghatározott terület felett.” (Hirst, 1999, 256.)

A területek feletti uralom egyúttal politikai jellegű, mondhatjuk, politikai uralommal egészül ki. A politikai hatalomgyakorlásnak igen változatos formái alakulnak ki. A folyamat hosszú, gyakran a korábbi birodalmi

keretek folytatásáról vagy egyszerű „modernizálásról” van szó. Széles körűek a parlamenti demokrácián alapuló formák, de több országban szélsőséges diktatúrák is hosszabb ideig léteznek.

Az államok részben uralmi, részben kormányzási funkciókat gyakorolnak. A területek birtokba vétele (vagy annak megerősítése) a „nemzeti” állam által megváltoztatja az azon élő népek (etnikumok) helyzetét is. A „nemzeti államot” többnyire a domináns etnikum sajátítja ki magának. A többi területhez hasonlóan megpróbálja uralma alá vetni. Ennek egyik fő formája az asszimiláció, ami történhet deklaráltan (olvasztókohó), spontánul (ez tömegesen jellemző) vagy erőszakos alávetéssel. Gyakran előfordul az etnikai tisztogatás, a területen élő más népek kiirtása (például indiánok, etnikai genocídiumok sorozata, holocaust stb.), különösen, ha azok ellenállnak a nemzetépítési törekvéseknek, vagy veszélyesnek vélik őket ilyen szempontból. Nevezhetjük ezt a folyamatot akár egyfajta *belső gyarmatosításnak*. A történelmi tapasztalatok alapján egyes országokra esetenként bizony jogos a „törpe-imperialista konstrukciók” megjelölése.

A folyamat számos körülménytől, a fejlettségi színvonalától, az etnikumok közötti erőviszonyoktól, történelmi hagyományoktól és sok más egyéb tényezőtől függ. Az autonómiák és a kisebbségi jogok kezdeti elismerése ritkább. A nemzetközi konfliktusoknak gyakori forrása, hogy az adott nemzeti állam megpróbálja a szomszédos országokban élő etnikumait magához csatolni.

A nemzeti fejlődés szorosan együtt jár a *gyarmatosítással*. „A 17. században ugyan Európában megszilárdult a területi elven alapuló államok rendszere, ám a nagyhatalmak Európán kívül saját gyarmatbirodalmaikat

kezdték kiépíteni, s ezzel a birodalmi modell nem tűnt el a politikai tér szerveződésének a történetéből.” (Kiss, 2008a, 106.)

A modern *gyarmatosítás* nagyobb intenzitással Amerika felfedezése után kezdődik. Ezt értelmezhetjük más népek vagy területek meghódításaként, birtokba vételeként. A folyamat a 19. század végére éri el csúcát, amikor meg történik a világ valamennyi zugának „felosztása”. Ez a háborúk globalizálódásának a kora, s az „újrafelosztás” érdekében a 20. századra már két rendkívül véres világháborúba torkollik. A gyarmatosítás nem új a történelemben, talán nevezhetjük a folyamatot modern és globális gyarmatosításnak.

Az ipari társadalom egyre inkább széles körű állami beavatkozást, támogatást és szabályozást igényel. Az államnak szerteágazó kormányzási funkciói alakulnak ki, ami az 1930-as évektől egyre inkább a *szabályozott piaci kapitalizmus modelljét* valósítja meg. Az állam többnyire négy fontosabb funkciót tölt be. Fejlesztést (infrastruktúra, fegyverkezés), szabályozót (piac, árfolyam, árak stb.), szolgáltatót (közszolgáltatások biztosítása) és kohézióst (a nemzeti jövedelem újraelosztása a társadalmi béke érdekében, aminek kifejlett formája a jóléti állam). A folyamatot gazdasági, politikai és kulturális tényezők egyaránt erősítik.

Az ipari kapitalizmus a területek és az egyének közötti kapcsolatokat, kölcsönhatásokat felerősíti, s igyekszik azokat külső hatásoktól megvédeni. „A kormányzás államias módja a tizenkilencedik és a huszadik századok közepe között érte el csúcát. Ekkor a területileg centralizált bürokratikus államok mindenekfelettvalóan uralkodtak az emberiség nagy többsége felett, benne az állami alapú gyarmati birodalmakkal. Az államok szolgáltatták a szabályokat a társadalmi viszo-

nyok szinte valamennyi oldalának kormányzásához: pénz, nyelv, fegyveres erőszakszervezetek, szexuális viselkedés, foglalkoztatás, formális oktatás, egészségügyi színvonal, öröklés, a természet megőrzése stb.” (Scholte, 2005, 188.)

A nemzetközi integrálódást erősíti a legszélesebb értelemben vett kommunikáció rendkívül intenzívvé válása. A nyelvek jelentősége felértékelődik, különösen vonatkozik ez a domináns etnikum nyelvére. A folyamatot a nemzeti médiák felgyorsítják, először a nemzeti újságírás, majd később a rádió és a televízió. Kialakulnak az „irodalmi” vagy „hivatalos” nyelvek, amin gyakran a korábban nehezen kommunikáló nyelvjárások próbálják megérteni egymást. A folyamat ellentmondásos hatással van a kisebbségi nyelvekre. Az utóbbiak gyakran háttérbe szorulnak, kulturális szerepre redukálódnak, bár a kommunikációs forradalmak ezek kialakulását is segíti. Ritkábban fordul elő, hogy hivatalosként ismerik el őket.

A nemzetek jellegében lényeges minőségi különbségek vannak. Meghatározó szerepük van a történelmi és kulturális hagyományoknak, a gazdasági fejlettségnek és strukturának, s nem utolsósorban a nagyságnak.

Nagy eltérések lehetnek a történelmi és politikai fejlődésük alapján, amire Kiss J. László találóan utal a „nemzetállam előtti és európai felvilágosodás szocializációjából kimaradt térségek” megkülönböztetésével. (Kiss, 2008b, 119.) Ugyancsak idézi Henry Kissingert, aki inkább a külső biztonsági jellemzők alapján rendezi rendszerbe a jelenlegi világ különböző térségeinek nemzeteit. „Eszert az Egyesült Államok és Nyugat-Európa által alkotott nemzetközi rendszer a demokráciára és gazdasági fejlődésre alapozott béke ideálisa változata, amelyben a háború elképzelhe-

tetlen. Az ázsiai nemzetközi rendszerben a nagyhatalmak – India, Japán, Kína, Oroszország, Korea stb. – egymást stratégiai vetélytársaknak tekintik. Ha a közvetlen háború veszélye nem is áll fenn, ám annak lehetősége sem zárható ki. A katonai költségvetések Ázsiában növekedőben vannak. Kína katonai erőfeszítései – Tajvannal összefüggésében – az Egyesült Államokkal kialakuló konfliktust veszik számításba. Ebben a nemzetközi rendszerben a 19. századi európai egyensúlypolitika tapasztalatai jól alkalmazhatóak. Kissinger szerint a mai világ harmadik nemzetközi rendszere, a Közel-Kelet a 17. századi európai fejlődéssel mutat analógiát. A konfliktus gyökerei itt nem gazdasági természetűek, mint az atlanti régióban, de nem is stratégiaiak, mint Ázsiában, hanem ideológiaiak és vallásiak. Következésképp ez a térség még a Vesztfália előtti Európát tükrözi, ahol a szembenálló felek között kompromisszumok csak igen nehezen érthetőek el, s a felek egymás létezésének és legitimitásának az elismerésére sem készek. A negyedik nemzetközi rendszer Afrika, amelyre az európai fejlődésre visszavezethető semmilyen analógia nem vonatkozatható. A kontinens túlságosan nagy és államainak lehetőségei meglehetősen korlátozottak ahhoz, hogy a hatalmi egyensúly hagyományos politikája átültethető legyen. Ez a térség szenved a leginkább a gyarmati múlt öröksége miatt, legyen szó a mesterséges határok által elválasztott törzsekről és etnikumokról vagy a számukban növekvő működésképtelen államokról.” (Kiss, 2008b, 118.)

A nemzeti állam soknemzetiségű jellege gyakorlatilag az esetek túlnyomó többségére érvényes. Ezek egy része történelmi birodalmakból nőtt ki, mások gyarmati státusukból nyertek függetlenséget. Egyesek rendelkeznek önálló nemzeti múlttal, legfeljebb a történe-

lem viharaiiban kerültek alávetett vagy szétszakított állapotba (például a lengyelek), mások ilyen hagyományra nem támaszkodhatnak, s nemzeti állami függetlenségük csak az utóbbi évtizedek terméke (szlovákok). „A XXI. században soknemzetiségű és nemzetállamok mellett léteznek ’integráló’ multikulturális államok, amelyekben a nemzetfogalom sajátos módon fogalmazódik meg. Ilyenek az USA, Kanada, Ausztrália. Sok nemzet él szétszakítva, különböző államok területén, s nincs anyaországuk. (Simai, 2007, 59.)

Samuel P. Huntington a nemzeti államok közötti konfliktusokban a civilizációs különbségekre helyezi a hangsúlyt. „A világ eseményeinek főszereplői továbbra is a nemzetállamok. Magatartásokat akárcsak a múltban, mai is a hatalomra és a gazdagodásra való törekvés alakítja, de alakítják a kulturális preferenciák, hasonlóságok és különbségek is. A fontosabb államcsoportokat már nem a hidegháború három blokkja tömöríti, hanem a világ hét vagy nyolc fő civilizációja.” (Huntington, 1998, 17.) „Ebben az új világban a helyi politika az etnikumok politikája, a világpolitika pedig a civilizációk politikája. A nagyhatalmak versengését a civilizációk küzdelme váltja fel.” (Huntington, 1998, 24.)

3. Globális integrációs kihívások és a nemzet

Az elmúlt évtizedek társadalmait sokan poszt-nemzetinek nevezik, s azt állítják, hogy a nemzeti államok fokozatosan elvesztik értelmüket, és egyre inkább feloldódnak a globalizáció folyamatában. „A szkeptikusok érvelése szerint a globalizáció a tradicionális területi állammal szemben az alapvető kihívások egész sorát képviseli, ami a jelenlegi körülmények között megkérdőjelezi az intézmény alkalmasságát. A gazdasági erők szerintük a szűk kereteken belüli manőverezésen túl kép-

telenné teszik a cselekvésre. Az erők felülről és alulról is kihívást jelentenek a hatalmi monopóliumával szemben; korlátozzák kapacitásait, és a transznacionális fenyegetések fedik nyilvánvaló alkalmatlanságát. A szkeptikusok érve három alapvető feltételezésen alapul: „1.) Az állami autonómiát aláássa a tény, hogy a globális erők büntetően nagy költségeket rónak azokra az államokra, amelyek eltérnek az alapvető neoliberális modelltől; 2.) Az államnak a kulcsfontosságú szektorokban nincs ereje és tekintélye a kimenetek befolyásolására; 3.) Az államok nélkülöznek azokat a forrásokat és struktúrákat, amelyekkel a múltban a biztonsági és szociális problémákat kezelni tudták.” (Bisley, 2007, 63.) Egyesek egyenesen a nemzeti állam végéről, fokozatos eltűnéséről beszélnek, egy olyan világról, amiben a nemzeti intézmények és szuverenitás elveszti értelmét. „Kísértet járja be a világ kormányait. A globalizáció kísértete.” (Wolf, 2005, 247.)

Abban teljes egyetértés van, hogy az elmúlt évtizedekben elsősorban a globalizáció következtében a nemzeti államok új helyzetbe, új kihívások elő kerültek. „A 21. század elején a nemzetállamot valóban komoly támadások érik mind belülről, azaz a belső hazai környezet felől, mind kívülről, azaz a regionális és globális szintek felől; s kétségtelen tény az is, hogy igen fontos változások történtek. Számos nemzeten belül a politikai identitás és az etnikai konfliktusok veszélyeztetik az állam integritását, mivel etnikai és regionális csoportok függetlenséget, de legalábbis nagyobb autonómiát követelnek. Fontos megértenünk, hogy a kurdok, a palesztinok, és más hasonló csoportok mind saját nemzeti államot akarnak. Nem az a céljuk, hogy felszámolják a nemzetállamokat, hanem arra törekednek, hogy a fennállókat osszak

fel kisebb egységekre, melyeket önállóan irányíthatnak. Azt is meg kell jegyeznünk, hogy bár a gazdasági globalizáció és a transznacionális gazdasági erők sok tekintetben aláássák a nemzetek gazdasági szuverenitását, azonban a globalizáció terjedelmét és a gazdasági globalizáció nemzetgazdaságra gyakorolt hatását hajlamosak vagyunk eltúlozni. Végül is a világot továbbra is az államok dominálják.” (Gilpin, 2004, 363.)

Mások szerint a nemzeti állam nemcsak továbbra is elsődleges szereplő, és a nemzeti érdekek meghatározóak, hanem szerepének változása esetenként akár felértékelődését is jelentheti. „A XXI. század elején az államok továbbra is a világrend alapvető ’építőkövei’ és a kormányzatok a világrend alapvető szereplői, formálói. A világpolitikai viszonyokat nagymértékben meghatározza az, hogy a kormányok saját vélt vagy tényleges érdekeiből kiinduló döntései a világrend működése szemszögéből mennyire racionálisak, illetve irracionálisak.” (Simai, 2007, 55.) „Az államok, ahogy megváltoztak az iparosítás következtében, úgy kell változniuk most is. A kihívás az állami magatartásban történő változások mértékének és jellegének, valamint ebben az átalakulásban a globális erők szerepének a meghatározása.” (Bisley, 2007, 57.)

A hagyományos nemzeti államot a második világháború után kétségtelenül a kihívások sorozata éri. Ezek következtében mind uralmi, mind kormányzási pozíciói gyökeresen megváltoznak.

3.1. Deterritorializáció

Az elmúlt évtizedekben a gazdaság és a jólét területéhez való kötődése erőteljesen meggyengült, s ez az uralmi struktúrák valamennyi elemét érinti. A nemzetközi kapcsolatok elemélete ezt a „deterritorializáció” fogalmával

jelzi. Gyakran használják az „új földrajz” (new geography) vagy a „határok nélküli világ” (borderless world) fogalmát, mások pedig térbeli átrendeződésről (respatialization) beszélnek. „A globalizáció a gazdasági és politikai tereknek mind a deterritorializációjával, mind reterritorializációjával együtt jár.” (Held et al., 2005, 27–28.)

A folyamatban meghatározó szerepet játszanak a gazdaság szerkezetében végbemenő változások. Egyrészt, a területhez vagy a „földhöz” közvetlenül kötött ún. elsődleges szektorok súlya (bányászat és mezőgazdaság) a GDP-ben radikálisan csökken, míg először a feldolgozóipar, majd a szolgáltatások kerülnek előtérbe. Az elsődleges ágazatok jelentősége (stratégiai is) ugyan megmaradt, de dinamizmusuk elveszett, s különösen a legfejlettebb országok gazdaságában súlyuk marginalizálódott. A bányászat súlya az európai országok gazdaságában az 1900-as évek elején 5–6 % volt, ma az EU-országok GDP-jének kevesebb mint 1 %-át adja. A háborút követően az európai fejlett országok GDP-jében a mezőgazdaság még 25–40 %-kal részesedett, aránya az utóbbi évekre 2–4 %-ra csökkent. A területhez kötődő természeti erőforrások közvetlen gyarmati típusú ellenőrzése fokozatosan elvesztette értelmét, s a piaci csatornákon keresztüli megszerzésük egyszerűen „olcsóbbá” vált. A termelés és a befolyásyakorlás szempontjából az információk felértékelődnek, a hatékonyság döntő tényezőivé válnak.

A változások nagyon fontos mozzanata, hogy az elmúlt évtizedekben a tudás vált a legfontosabb termelési tényezővé. Az ipari társadalmakban többnyire három fő termelési tényezőt különböztettek meg: a földet, a tőkét és a munkaerőt (erőteljesen területhez kötődtek). A közzgazdászok legfőbb gondja ezeknek „a szűkös forrásoknak” hatékony

allokációja volt, ami az 1970-es évek elején a „növekedés korlátai” elméletéhez vezetett (Meadows et al., 1972). „Nem ez a helyzet, ha a tudásról beszélünk. Az információ és a tudás új termelési tényezők. Korlátlanok, megújíthatók, végtelenül felcserélhetőek és újrahasznosítható források” (Kahane, 2006, 24.). Még határozottabb fogalmazásban: „A tényleges, vezérlő forrás, az abszolúte meghatározó termelési tényező ma nem a tőke, se nem a föld és a munkaerő. A tudás az.” (Drucker, 1994, 6.) Peter F. Drucker szerint az értékteremtés legfontosabb forrása a „termelékenység” és az „innováció”. A tudás előtérbe kerülése természetesen nem teszi a hagyományos termelési tényezők szűkösségét hatályon kívül.

A folyamatra a távolság összeszűkülésének és a kommunikáció felgyorsulásának közvetlen befolyása volt. Ez alapvetően átalakítja az üzleti gyakorlatot, a fogyasztás jellegét, az azonosulás formáit, és destabilizálja a hagyományos politikai intézményeket. A technológiának a „legnagyobb hatása a nem anyagi információkkal kapcsolatos tevékenységekre van: telekommunikációra, portfólió tőkére, pénzügyi szolgáltatásokra, a szórakozásra és a médiára.” (Wolf, 2005, 251.) Nem véletlen, hogy a turizmus viharos fejlődése alapján az elmúlt évtizedekben erőteljes nyomás irányul a határok légiesítésére. A turizmus robbanását jelzi, hogy a napi határátlépések száma a világon az 1950-es 69 ezerről ötven év alatt kétmillióra nőtt. „A térbeli viszonyok átrendeződése, amiben a földrajz és a terület már nem játszik olyan meghatározó szerepet, mint amit a múltban játszott.” (Bisley, 2007, 21.)

A nemzeti államok vesztfáliai rendszere is új összefüggésbe kerül. „A huszadik század közepe óta a gyorsuló globalizáció és a nemzetek feletti összekötődés az állami szuverenitás vesztfáliai konstrukcióját elavulttá tette. A

szuverenitás vesztfáliai gyakorlata a területi földrajzon alapult, ahol a társadalmi tranzakciók rögzített helyeken zajlottak.” (Scholte, 2005, 189.) „A hidegháborús megosztottság végével mind teljesebbé vált a felismerés, hogy nincs elválasztott földrajzi térség, a világ egyetlen folytonos globális tér, egy „nagy lokalitás”, ahol nincsen „túloldal”, nincsen „másik oldal”, amelyben a biztonságot fenyegető transznacionális kockázatok sora és a globális erőszak, mint az új terrorizmus, nem „kívülről” hat a civilizációra, hanem annak része.” (Kiss, 2008b, 113.)

A globalizációs változások ellenére hangsúlyozni kell, hogy „a nemzetközi jog, a nemzetközi szervezetek még ma is a vesztfáliai államközpontúságon alapulnak” (Kiss, 2008a, 106.) Az állam lényegén, a legitim erőszak monopóliumán az európai integráció keretében sem történt változás. „A népek továbbra is területhez kötődnek, és a nemzeti állam állampolgárai maradnak. Az államok megőrzik szuverenitásukat, nem abban az értelemben, hogy mindenhatóak és mindenre képesek a területükön belül, hanem azért mert egy terület határait ellenőrzik, és abban a mértékben, hogy hitelesen demokratikusak, és képviselik állampolgáraikat azokon a határokon belül. Szerződéssel alátámasztott szabályozórendszerek, nemzetközi ügynökségek és közös politikák, mind úgy jöttek létre, hogy főbb nemzeti államok megegyeztek létrehozásukban, és szuverenitásuk egyesítésével legitimitációt kölcsönöztek nekik. A szuverenitás elidegeníthető, államok hatalmát engedik át államok feletti ügynökségeknek, s ez nem rögzített mennyiség. A szuverenitás elidegeníthető és megosztható, de az államok új szerephez jutnak akkor is, ha hatalomról mondanak le, különösen azáltal, hogy szerepet nyernek annak az intézménynek a legiti-

málásában és támogatásában, amelyet a szuverenitás ilyen átadásával hoztak létre. (Hirst, 1999, 275–276.)

Tovább pontosít a következő idézet. „A globalizációt mint a viszonylagos deterritorializáció folyamatát foghatjuk fel. A terület nem tűnik el, de fontossága csökken az emberi viszonyokban. A deterritorializáció az idő és tér szűkülését jelenti, valamint a társadalmi viszonyok új felállításának és a hatalom új központjainak ismérése. Azt láthatjuk, hogy a tér és az idő az emberi kapcsolatoknak egyre kevésbé fontos akadálya, ahogy a technológiák könnyebbé teszik az utazást nagy távolságokon keresztül és a kommunikációt a világban az emberek között.” (O’Brian – Williams, 2004, 316.) Ezek döntő jelentőségű változások.

3.2 Szabályozás és kormányzás

A globalizáció a legnagyobb kihívást a nemzeti állam szabályozási és kormányzási funkciójával szemben intézi. A nemzeti állam szempontjából a folyamat két tendencia keretében helyeződik. Egyrészt, a nemzeti szuverenitások leadása a regionális és helyi szinteknek, másrészt a kompetenciák és a szabályozás felfelé csúszása az országok közötti regionális integrációblokkok és a globális szintek irányába. A „sok-szintű kormányzás” ezek között keresi az optimális megoldások lehetőségét.

Az állam szabályozó és kormányzási szerepe az idők folyamán jelentős változásokon ment keresztül, s megállapítható, hogy az utóbbi évtizedekre jelentősen fokozódott. „A 20. században az állam és a piac kapcsolata valóban jelentősen megváltozott, mivel a kormányok totális háborúkra és saját polgáraik növekvő gazdasági elvárásainak kielégítésére használták gazdaságaikat. A század világhábo-

rú, a harmincas évek nagy válsága és a hidegháború hatalmas gazdasági szükségletei miatt az állam gazdasági szerepe is felértékelődött. Azokban az időkben, amikor előtérbe került a biztonság, a nemzeti kormányok újfajta eszközökkel irányítottak és előzőleg soha nem tapasztalt módon vonták ellenőrzésük alá gazdaságukat. A nagy válság, a szervezett munkaerő megjelenése és a második világháború társadalmi áldozatai arra kényszerítették a nyugati kormányokat, hogy tevékenységüket bővítsék ki állampolgáraik jólétének biztosításával is. Néhány évig úgy tűnt, hogy a kommunizmus rendszere sikeres, ami ismét arra ösztökölte a kormányokat, hogy tevékenységüket John Maynard Keynes ’alsóbb társadalmi osztályainak’ jóléti támogatására is kiterjesszék. A második világháborút követően aztán minden fejlett gazdasági kormányzat a teljes foglalkoztatást és a gazdasági jólét magas színvonalát igyekezett megteremteni.” (Gilpin, 2004, 375.). A folyamat eredménye, hogy az 1930-as évektől mindinkább *a szabályozott* (főként nemzeti intézmények keretében) *piacgazdasági kapitalizmus modellje* alakult ki, ami nagyjából az 1960-as évekre jutott el a fejlődésének csúcára. Lehetőségei ugyanakkor a globalizációval egyre inkább kimerültek, s az 1970-es évektől nyilvánvalóvá vált, hogy alapvető szerkezeti válsággal néz szembe.

A folyamat komplexitásának és a problémákra adott sokrétű válaszok elemzése túlmegegy egy rövidebb tanulmány keretein. Tény, hogy a döntő tényező a globális átalakulás volt, s a következőkben a nemzeti állammal szemben az ezzel kapcsolatos szabályozási és kormányzási kihívásokat elemezzük.

1. A tevékenységek egyre bővülő köre globálisan szerveződik, s ezek közül számos terület *kívül marad a nemzeti állam hatókörén*, ellenőrzési és szabályozási lehetőségein. „A

jelenlegi globalizálódó világban számos anyagi feltétel az állami kormányzást ellehetetleníti. A számítógépes adattovábbítás, a rádióműsorszórás, a műholdas távérzékelés vagy a telefonhívások nem állnak meg vámellenőrzésre. Az elektronikus tömegmédia leértékelte az állam uralmát a nyelvek építése vagy az oktatás felett. Nem tud az állam komplett ellenőrzést gyakorolni a világméretű egyesülések és globális vállalatok felett sem. A globális valuták, a hitelkártyák és hasonló elterjedésével még a legerősebb államok is elvesztették teljes ellenőrzésüket a pénzmennyiségek és az árfolyamok fölött. Az állam nem képes sikeresen magas fokú és kizárólagos ellenőrzést gyakorolni a globális pénzügyi áramlások felett, amelyek törvénykezési hatókörön átmennek (ha egyáltalán átmennek). Az elektronikus kereskedelem vállalaton belüli kereskedelem, az *offshore* pénzügyi központok, a derivatívák vagy a kockázati befektetési alapok (hedge funds), mind kompromittálták az államok képességét, hogy azokból adójjövedelmekhez jussanak. A világméretű környezeti fejlemények, mint az ózonlyuk vagy a biodiverzitás veszteségei hasonlóképpen ellentmondanak az állami kormányzás anyagi és területi előfeltételeinek.” (Scholte, 2005, 189.) A jelenlegi válság jól mutatja, hogy ezek a folyamatok intézményi ellenőrzést igényelnének, de ehhez a globális intézményi és szabályozási rendszerek még alapvetően hiányoznak.

2. A kölcsönös függés és globális integráció következtében az alapvető gazdasági folyamatok (növekedés, infláció, foglalkoztatottság, egyensúly) *külsőleg meghatározottá válnak*, s ezekkel kapcsolatban a nemzeti állam befolyásolási lehetőségei esetenként drasztikusan leszűkültek. „Általános szóhasználatban, a *függés* olyan állapotot jelent, amit külső erők

meghatároznak, és nagyban befolyásolnak. Az *interdependencia*, a legegyszerűbb meghatározásban, kölcsönös függést jelent. A kölcsönös függés a nemzetközi politikában olyan helyzetre vonatkozik, amit az országok között vagy a különböző országok szereplői között reciprokhatások jellemeznek. Ezek a hatások gyakran nemzetközi tranzakciókból származnak – a pénzek, az áruk, az emberek és az üzenetek nemzetközi határokon keresztül áramlásából. Ezek a tranzakciók a második világháború óta drámaian megnöttek. Mégis, ez az összekapcsolódás nem ugyanaz, mint a kölcsönös függés. A tranzakciók kölcsönös függésre gyakorolt hatása, azoktól a kényszerrektől vagy költségektől függ, amelyekkel ezek járnak. Ahol a tranzakcióknak viszonyos költséghatásai vannak (még ha nem is szüregszerűen szimmetrikusak), akkor kölcsönös függésről van szó. Ahol a tranzakcióknak ilyen érdemi költséghatásai nincsenek, ott egyszerűen összekapcsolódásról kell beszélni.” (Keohane – Nye, 1977, 8–9.) A *költséghatásokat* – hozzátéhetjük: a hatékonysági és jóléti hatásokat – tehát a kölcsönös függés értelmezése egyik fő kritériumának tekinthetjük. Tény, hogy a nemzeti gazdaságpolitika alakításában a kölcsönös függés új helyzetet teremtett.

3. A nemzeti gazdaságok működése és teljesítménye, a nemzetek jóléte „egyre inkább a globális versenyerők”, a globális versenyképesség függvényévé vált. (Held et al., 2005, 151.)

Az országok nemcsak *termelési, technikai, gazdálkodási struktúráikkal* (termékek, technológiák, újítások, vállalati gazdálkodás) vagy éppen infrastruktúrájuk (fizikai vagy humán) fejlettségével versenyeznek egymással, hanem *társadalmi, gazdasági és intézményi rendszereikkel* is. S adott helyzetben az utóbbiak lehetnek fontosabbak, s lehetnek súlyos hatással a gazdaság teljesítményére és hatékonyságára.

Ezzel összefüggésben az országok jelentős része ún. „strukturális problémákkal” küzd, amelyek éppen az *intézményi és szabályozási hiányosságokra* vezethetők vissza. A bírálók a strukturális problémák között a rugalmatlan tőke- és munkaerőpiaci szabályozást, a közszolgáltatási szektorok (egészségügy, oktatás vagy államigazgatás) régen megérett reformjainak késlekedését említik. A gyenge gazdasági teljesítmények mögött az egyik fő ok az állami újraelosztás túlzott mértéke, különösen a jóléti állam túlköltekezése (a nyugdíj és a szociális rendszerek reformjának halasztása), s ezzel összefüggésben a gazdaság túlzott mértékű adóztatása és túlszabályozása. Vagyis a pazarló és rossz hatékonyságú közszolgáltatások vagy a diszfunkcionális szociális rendszerek nem egyszerűen belgazdasági problémák, hanem a globális versenyképességnek is meghatározó tényezői. Az ún. *strukturális reformok* terén az egyes országok meglehetősen eltérő teljesítményeket mutatnak, ezek sikere vagy kudarca a globális kihívásokra adott válaszok mércéje.

4. A globális piac működésének törvényei mintegy fegyvelmező erőt jelentek a nemzeti államokkal szemben, s ez konkrétan is megjelenik a különféle nemzetközi szervezetek (IMF vagy Világbank) és a transznacionális társaságok politikájában. „A piaci fegyvelmező drámaian csökkentette a gazdaságpolitika-csinálás hatókörét és jellegét. A magja a szabályozott nyílt gazdaság, amelyben a szigorú költségvetési politika az általános szabály, a szociális jóléti kiadásokat a minimumon tartják, az adórendszerek vállalatbarátok, nem progresszívek, és olyanok, mint a fogyasztási adók, közvetett mechanizmusokkal strukturáltak, a munkaerőpiacnak rugalmasnak kell lennie, valamint a monetáris politikát független központi bank irányítja alacsony inf-

lációs cél rögzítése mellett. A kísérlet ettől a minimalista modelltól való eltérésre a globális piacok által kirótt szigorú büntetés kiadását eredményezi.” (Bisley, 2007, 59.) Mindezt kemény korlát a nemzeti kormányok számára, s a korábbi évtizedekhez képest radikális változtatásokat kényszerít ki. „Ennek a tézisnek – a globalizáció mint egy 'vasketrec' – determinista felfogása képezi az alapját, ami globális pénzügyi fegyvelmezőt kényszerít a kormányokra, szigorúan korlátozza a progresszív politikák hatókörét, és alázza azt a szociális szerződést, amin a második világháború utáni jóléti állam nyugodott.” (Held et al., 2005, 13.) Más kérdés, hogy a nemzetközi pénztőke ezt a „fegyvelmezőt” magára nézve korántsem tartotta kötelezőnek, ami a jelenlegi válság egyik alapvető előidézője. A globalizáció persze pozitív értelemben is fegyvelmező erőt jelenthet: „Nehezebb inflációs politikát folytatni, s ez nagyon jó. Hasonlóképpen, ha a rabló adóztatás még nehezebbé válik, szintén kedvező. Ha az állam nem él vissza hatalmával, továbbra is jelentős manőverezési szabadsága lehet.” (Wolf, 2005, 277.)

5. A gazdaság integrálódó komplexuma, a korszerű gazdaság komplex rendszere egyre inkább átcsap a nemzeti határokon, s globális mértékben szerveződik meg. A problémára válasz a *többszintű kormányzás*, amely az integrálódó világgazdaság terméke, s amely a növekvő kölcsönös függés körülményei között, globálisan és regionálisan egyaránt választ igyekszik adni egy sokszereplős rendszer komplex folyamatainak az ellenőrzésével és irányításával kapcsolatos kihívásokra, azok érdekeinek összehangolása mellett. A globális integráció és a többszintű kormányzás követelményeihez való alkalmazkodás a hagyományos nemzeti gazdaságpolitika cél- és eszközrendszerének, intézményi és szabályozá-

si struktúráinak alapvető átalakítását, nagyfokú nyitottságot és kooperációképességet igényel. A jelenlegi válság arra utal, hogy megoldása érdekében egyre sürgetőbbé válik.

A nemzeti kormányok ugyanakkor a sokszintű kormányzási struktúrák meghatározó tényezői. „A nemzeti állam ennek az *összekapcsolási* folyamatnak központi szereplője: az államok politikája és gyakorlata a hatalom megosztásában felfelé a nemzetközi szintekre és lefelé a szubnacionális ügynökségekhez az a kötelék, ami a kormányzás rendszerét összetartja.” (Hirst, 1999, 270.) Nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy ma még a „nemzeti” szint az egyetlen, amely komplex és hatékony intézményi és szabályozási eszközökkel rendelkezik, s leginkább rendelkezik demokratikus felhatalmazással.

A globalizáció természetesen a „nemzeti szinten” gyakorolt szerepeket is átalakítja. „Bár az állam gazdasági szerepe egyre csökken, más területeken viszont éppen növekszik az állami szerepvállalás, ezért nem helyén való arra következtetnünk, hogy a nemzetállam fölöslegessé vagy anakronisztikussá vált. A gazdasági globalizáció nemzetállamokra gyakorolt hatása nemzetállamonként és gazdasági területeként is eltérő mértékű: a pénzügyek például sokkal jobban globalizálódtak, mint a szolgáltatások vagy az ipari termelés. A globalizáció sok tekintetben korlátozta ugyan az államok gazdaságpolitikai mozgásterét, ennek mértéke azonban az adott állam nagyságától és gazdasági erejétől függ.” (Gilpin, 2004, 363–364.)

A nemzeti kormányok korántsem védte-
lenek a globalizáció hatásaival szemben, ellenkezőleg. „Mindazonáltal, a kormányok alakíthatják a globalizáció területükre és lakosságukra gyakorolt hatásait: költségvetési politikával, monetáris politikával, fogyasztói

politikával, munkaiügyi politikával, környezeti politikával, adatvédelemmel és így tovább.” (Scholte, 2005, 191.)

A globális kihívások jelentőségét gyakran azért is eltúlozzák, mert éppen belső problémákra igyekeznek magyarázatot s gyakran a felelősségtől felmentést keresni. „A gazdasági globalizációval kapcsolatba hozott társadalmi, gazdasági és más problémák nagy része valószínűleg olyan technológiai és más fejlemények nyomán jelentek meg, melyeknek egyébként semmi közük a globalizációhoz.” (Gilpin, 2004, 364.) „A környezetvédők a környezeti károkkért a globalizációt és káros hatásait teszik felelőssé, jóllehet e károk nagy része a nemzeti kormányok politikájának és viselkedésének eredménye. A lég-, víz- és talajszennyezés elsősorban az egyes nemzetek hanyag politikájának és/vagy erőtlén végrehajtási, illetve kényszermechanizmusainak tudható be.” (Gilpin, 2004, 367.) „Valójában sok politikus saját politikai hibáiért megpróbálja a felelősségét áthárítani, olyan képet sugallva, hogy azokért a globalizáció elsőpró hatása hibáztatható.” (Scholte, 2005, 191.)

A globalizáció új struktúrák formálódását jelzi. A *klasszikus* nemzeti állam ebben a vonatkozásban erodálódik. A *modern* nemzeti állam viszont, ha képes a kihívásoknak megfelelni, s megtalálja funkcióit, akkor felértékelődik. Hogy hosszabb távon mi történik, még nehéz előre látni. A jelenlegi válság sürgős válaszokat igényelne.

3.3. Globalizáció és dekolonializáció

A második világháború utáni extenzív globalizációs folyamat megindulása mindenekelőtt új helyzetet teremt a külső gyarmati struktúrák szempontjából. Az 1950-es és 1970-es évek közötti extenzív szakaszban a gyarmati birodalmak megszűnnek, gyakorlatilag eltűnnek.

A folyamat a „nemzeti felszabadító mozgalmak” eredménye, vagyis a gyarmatosított nemzetek győzelme a gyarmatosítókkal szemben. Az utolsó felvonás ilyen szempontból a külső szovjet birodalom összeomlása.

Másrészt megindul a hagyományos politikai uralmi struktúrák gyors eróziója, amit nevezhetünk a demokratizálódási folyamat felgyorsulásának is. A folyamatban az emberi jogok viharos kiterjesztése az elmúlt évtizedekben döntő szerepet játszik. A háború után még számos demokratikusnak tekintett országban sem volt általános a választójog (a nők szavazati joga), általános volt alapvető emberi jogok vallási eredetű korlátozása (válás, házasságon kívül született gyerekek diszkriminálása, abortusz stb.), faji diszkriminációs törvények voltak érvényben (USA az 1960-as évekig), s jogilag diszkrimináltak a másságot (a homoszexualitás bűncselekménynek tekintése). Az elmúlt évtizedekben ebben viharos változások történtek, s különösen Európa járt élen a folyamatban. 2000-ben a világ összes lakosságának 57 %-a már demokráciában élt. (Wolf, 2005, 39.) Ez mindenképpen figyelemreméltó fejlemény.

Az általános demokratizálódási folyamat egyik kísérőjelensége, különösen az 1970-es évektől, hogy számos országban kiéleződnek a belső etnikai ellentétek, a *kisebbségi problémák* erőteljesen jelentkeznek. Bizonyos kisebbségek (baszkok, írek, korzikaiak) esetenként véres és erőszakos mozgalmakat, háborúkat indítanak autonómiájuk vagy akár „nemzeti” függetlenségük kivívásáért. A kelet-európai szocializmus összeomlásával a folyamat felgyorsul, s nagyszámú etnikum éri el vagy deklarálja nemzeti függetlenségét. Régióinkban a fő áldozat a Szovjetunió és Jugoszlávia, de a folyamatba illeszkedik Csehország és Szlovákia szétválása is.

A globális integráció ugyan számos kihívást intéz a nemzeti állammal szemben, mégis éppen erre az időszakra esik a *nemzeti államok nagyarányú növekedése*. A fentiek alapján ez korántsem véletlen. A 20. század elején az önálló nemzeti államok száma ötven körül volt, a hozzájuk tartozó gyarmati területek száma pedig 137. Ekkor tizennégy birodalmat tartottak számon. A század elején és az első világháborút követően például a török és a Habsburg-birodalom felbomlásával több új nemzeti állam is létrejött, de számuk 1950-ben is csak nyolcvan körül volt.

A második világháború után több mint százharminc új nemzeti államalakulat jött létre. Különösen gyors volt a folyamat az 1960-as és 1970-es években, amikor a gyarmatbirodalmak felbomlásával 1960 és 1980 között hatvankilenc új nemzeti állam alakult meg. A folyamatnak újabb lökést a közép- és kelet-európai rendszerváltás adott, amikor 1989 után néhány év alatt a Szovjetunió és Jugoszlávia romjain huszonöt új nemzeti állam jött létre.

A folyamat feltételezhetően még korántsem zárult le. „További lényeges probléma az is, hogy bolygónkon mintegy 5000 olyan etnikai csoport létezik, amelyik az ENSZ alapokmánya alapján igényt formálhat nemzeti önrendelkezésre. Ezek közül mintegy 400 képes lenne önálló állam létrehozására, s csaknem 80 azoknak a száma, amelyek ezért aktívan küzdenek is.” (Simai, 2007, 59.) Tény: „a huszadik század végére a nacionalizmus és a nemzeti államok erősebbek, mint a globalizáció kezdetén voltak.” (Ralston, 2005, 243.)

A folyamattal kapcsolatban megoszlanak a vélemények. „Ha minden olyan etnikai csoport, amelyik önálló államiságra tarthat igényt, ezt meg is teszi, a világ hasonlít majd az ókori városállamok hálózatához, hiszen

többségében életképtelen mini és mikro-államok tömege teszi még inkább kaotikussá és kormányozhatatlanná a nemzetközi rendszert.” (Simai, 2007, 59.) Másrészt a globális rendszerek demokratizálása mellett nem lehet eltekinteni a népek önrendelkezési jogától, s nem lehet azt a működési hatékonyság követelményének alárendelni. A globális kormányzás olyan struktúrára van szükség, melyek képesek integrálni a nemzeti államok nagyobb számát is.

A létező kétszáz vagy akár potenciálisan háromszáz nemzeti állam nem homogén struktúra. A kisebbségek száma mindenütt tetemes, s gyakorlatilag soha nem volt, s ma sincsen olyan „nemzeti állam”, ami „tisztá” lenne, ne rendelkezne kisebb vagy nagyobb számú kisebbségekkel. A kérdés kezelését nehezíti a kisebbségi problémák sokrétű jellege. Mindenképpen döntő különbség, amikor a bevándorló kisebbségek jogait kell biztosítani, s más a helyzet, amikor (valamilyen okból kisebbségbe került) évezredek „őshonos” népek jogait és autonómiáját kell elismerni. Ez Európát is megosztó dilemma.

4. A modern demokráciák deficitje – a kisebbségi jogok biztosítása

Az elmúlt évszázadok történelme egy dolgot egyértelműen bizonyított. A soknemzetiségű állammal szemben a határok újrateremtése nem megoldás. Legfeljebb más etnikumok kerülnek kisebbségi státuszba. Többnyire véres háborúk árán. „Az etnikai, kisebbségi belső konfliktusok bizonyos kiújulása ott is világjelenséggé vált az utóbbi években, ahol nem befogadó országok, térségek vannak, hanem történelmileg multi-etnikus régiók.” (Deák, 2008, 101.)

Az államok korábban mindent megtettek a „nemzeti” kultúra erőszakos terjesztésért, s

ebben a nemzeti közoktatást vagy a katonai szolgálatot is felhasználták. „Ahogy a fejlett államok számára az ilyen programok már nem lehetségesek, az állampolgáraik lojalitásának alapjául mást kell találniuk, mint a primitív kulturális homogenitást.” (Hirst, 1999, 266.) „Az etnikai, kulturális és vallási homogenitás erőltetése kulturális kompenzáció lehet a szegénységgel szemben mint a gazdaságilag elmaradottak ópiuma, de nem fogja azt meggyógyítani.” (Hirst, 1999, 268.)

A soknemzetiségű állam tehát nagyon kevés kivétellel olyan adottság és helyzet, amit nem lehet figyelmen kívül hagyni, de nem szabadna, hogy a demokrácia kiterjesztésének korlátja legyen. A belső konfliktusok nem tekinthetők belügynek, azok a nemzetközi kapcsolatokat is destabilizálják. Az államok stabilitása és a demokratikus struktúrák megszilárdulása a nemzetközi közösségnek is alapvető érdeke. Természetesen mindig a konkrét körülményekből kell kiindulni, de az esetek többségében a megoldás a *kisebbségi jogok biztosítása*.

A kisebbségi jogokban és autonómiák elfogadásában az elmúlt évtizedekben sikerült előrehaladást elérni, de még korántsem vagyunk a folyamat végén. Az emberi jogokat illetően Európában az ellenzőkkel már csak utóvédharcok folynak. A kisebbségi jogokban még hosszabb út áll előttünk, hogy a kérdés nyugvópontra jusson. Még Európában is, nem szólva a világ többi részéről, ahol helyenként még az alapvető emberi jogok elismerése is hiányzik. A többségi nemzetek sokszor az egyéni demokratikus jogok kiterjesztésével a kérdést igyekeznek megoldottnak minősíteni. A kisebbségi jogok biztosításától gyakran még a demokrácia hívei is az államuk integritását féltik. A probléma így a demokratizálás egyik fő akadályává válik (például Kína).

Az elmúlt évtizedekben a nemzeti állam helyzetét illetően két fontos alapelv: a *népek önrendelkezése és a határok sérthetlensége* érvényesült. Mindkettő a demokrácia és a nemzetközi biztonság fenntartása szellemében fogant, de érvényesítésük olykor súlyosan ütközhet egymással. Erős egyszerűsítéssel az önrendelkezés a gyarmatosított, elnyomott népek felszabadítását legitímálta, s bizonyos értelemben felülírta adott „határok”, a *status quo* sérthetlenségét. A határok sérthetlenségét Európában az 1975-ös *Helsinki Alapokmány* deklarálja, s garanciát igyekszik nyújtani az európai béke jövőbeni fenntartása szempontjából. Feltételezi a demokratikus államrendet, vagyis a népek jogait az adott nemzeti államon belül is gyakorolhatják.

Az elmúlt években a nemzetközi közösség Koszovó, valamint Dél-Oszétia és Abházia kapcsán sajátos skizofrén állapotba került. Az „elismerések” sajátos belső és külső hatalmi érdekek mentén történtek, s mindenképpen az elmúlt évtizedek olyan precedenséről van szó, amikor Európában a határok sérthetlenségének elve valamilyen módon sérül. Még akkor is ez a helyzet, ha a fenti esetekkel csak alapvetően kiszakadásról van szó, s ezek minőségileg nem különböznek a Szovjetunió vagy Jugoszlávia felbomlásától. Annak talán „kicsinyített” változatának is lehetne nevezni. A határok sérthetlensége annyiban kétségtelenül érvényesült, hogy nem került sor területek átszétválasztására egyik nemzeti államtól a másikhoz.

Az alapvető probléma, hogy a határok változtatásával önmagában a problémát nem lehet megoldani, hiszen valamilyen érdek mindenképpen korlátozódik. Koszovóban a szerbek kisebbségbe kerülnek, s jogaik az adott helyzetben még nemzetközi erőfeszítések és garanciák mellett is nehezen biztosíthatóak.

Még rosszabb a helyzet a kisebbségbe került grúzokkal.

„A közelmúltban, főleg az 1990-es években, a feszes bipoláris fegyelem eltűnésével ’kiszabadultak a palackból’ az addig elfojtott lokális, de eszkalációs veszélyt hordozó válságok. A politika tapasztalatai azt bizonyítják, hogy a nemzetek közössége elutasítja a XX. század során megbukott ’be nem avatkozás’ politikájának müncheni modelljét, amely súlyos és szétterülő, jövőtehetetlen és feledhetetlen következményekkel járhat. Ennek a filozófiának a különböző legitímációs rangot adó dokumentációit igazolja Lord Russel-Johnsonnak, az Európa Tanács Parlamenti Közgyűlése korábbi elnökének 2002 szeptemberében elhangzott előadása, amelyben kifejtette: ’A nemzetközi politika korábbi két fő elve, a nemzeti integritás és a belügyekbe való be nem avatkozás ma már nem élvez elsőbbséget, s ez helyes változás.’” (Deák, 2008, 96.)

A jövő trendjei nehezen megítélhetőek. Európában és az amerikai kontinensen a modern nemzeti államok nagyrészt konszolidálódtak, s a főbb etnikumok vagy saját állammal rendelkeznek, vagy valamilyen autonómiával. Közép-Európában az egyetlen nagyobb etnikum, amelynek nincsen saját állama, a cigányság, de nincs is olyan törekvése, hogy ilyet létrehozson. Tiszta nemzeti állam régióinkban sincsen, minden országnak van kisebbsége. Az elmúlt időszak eseményei bizonyították, hogy a kérdést a határok megváltoztatásával igazságosan régióinkban sem lehet megoldani, ezért *alapkérdés a demokrácia kiterjesztése keretében a kisebbségi jogok biztosítása*.

Az egyes országokban ez természetesen különböző módon valósulhat meg (területi vagy kulturális autonómia), de nyilvánvaló, hogy a kérdést csak a konkrét körülmények figyelembe vétele mellett lehet eldönteni és

rendezni. Nagy változás, hogy az adott határok egyre inkább másodlagossá válnak, különösen egy olyan Európai Unió keretében, ahol a határok ténylegesen „légiesednek”.

Magyarország a kisebbségi jogok elismerésének egyik úttörője. Érthető, hiszen alapvető érdekei fűződnek hozzá. A „harc” nem könnyű, mert az EU-n belül is az országok többsége, így a nagyok is, ellenérdekeltek. A kisebbségi jogokat ezért többnyire ki kell harcolni, automatikusan aligha biztosíthatóak. Az elmúlt időszak azt is bizonyította, hogy tartós és kölcsönösen elfogadható megoldást azonban csak az érintett etnikumok, a többségi és a kisebbségi nemzetiségek közötti kompromisszumok és megállapodások alapján lehet találni.

Döntő lehet ugyanakkor a nemzetközi „rásegítés”. Öröndetes, hogy az utóbbi időben több nemzetközi szervezet (ENSZ, Európa Tanács, EBESZ stb.) is a kisebbségi jogok biztosítása mögé állt. Magyar sikernek tekinthető, hogy az EU Alkotmány szerződésébe a kisebbségi jogok bekerültek. „A Kormányközi Konferencián a következő magyar fellépésnek köszönhetően sikerült elfogadtatni a tagállamokkal, hogy az Unió értékeit gazdagítsák a kisebbségi jogokkal.” (Horváth, 2005, 75.) Az elért eredményt a *Lisszaboni Szerződésben* sikerült megőrizni.

Az elmúlt időszak tapasztalatai azt igazolják, hogy az „anyaországi” fellépés lehetőségei a kérdésben korlátozottak, s gyakran kétes sikerrel járnak. Szinte rutinszerű az ilyen elutasítás, többnyire belpolitikai és presztízsokokra visszavezethetően. Különösen régiókban a régi, hagyományos nacionalista reflexek még erőteljesen élnek, többnyire nem tudatosodott, hogy már nem az ötven évvel ezelőtti, hanem egy új világban élünk. A szélsőséges nézetek Nyugat-Európában is újra éledtek (neonácizmussal együtt), de a tartal-

mak megváltoztak. Környékünkön a kisebbségi jogok követelése mögött még jelentős politikai erők a határok megváltoztatásának a szándékát feltételezik, s virágozik az archeonácizmus. Hosszabb időszak kitartó harcára van szükség, s nem könnyű megítélni, hogy a segítő szándék mikor fordul ártó következményekbe.

A sok etnikum, amelyeket a történelem megfosztott az önálló nemzeti állami lehetőségtől, elsősorban Afrikában és Ázsiában él. Hogy a folyamat hogy jut nyugvópontra, nem lehet tudni. Nem kizárt, hogy a következő évtizedekben még esetleg több tucat nemzeti állam születésének lehetünk tanúi.

A nemzet mint kulturális közösség sorsa külön kérdés. Az új kommunikációs és információs technikák a nemzeti kultúrákat közelítik egymáshoz, másrészt meg is erősítik őket egymással szemben. Talán annyit mondhatunk, hogy egyrészt erősödik a globális kommunikáció igénye, másrészt a multikulturalitás eszméje is egyre inkább teret nyer.

A globalizációt korunkban hatalmi szempontból *sajátos kettőség jellemzi*. Egyrészt talán megkockáztathatjuk, hogy bizonyos szempontból a globalizáció a hagyományos értelemben vett dekolonializáció folyamatát teljesíti ki. Nem tagadható a demokratizálás és a globalizáció összefüggése sem. Ugyanakkor olyan új hatalmi struktúrákat hoz létre, amelyek súlyos demokráciadeficittektől terheltek, mind a regionális, mind a globális integráció szintjén. (Egyes nézetek szerint ez nem más, mint neokolonializáció.) Különösen jellemző a transznacionális vállalatok és a pénzügyi tőke hatalmának növekedése. Velük szemben védtelenségünket az utóbbi hónapok válságának eseményei drámaian demonstrálják. Ugyanilyen drámaian merülnek fel tehát a követelések ellenőrzésük érdekében. Az új

kihívásokra ebben a vonatkozásban is válaszokat kell találni.

Kulcsszavak: *globális, regionális és nemzeti integráció, „nagy átalakulás”, vesztfáliai rend-*

szet, kölcsönös függés, tudásalapú társadalom, „deterritorializáció”, gyarmatosítás és dekolonializáció, posztindusztriális és posztneemzeti társadalom, sokszintű kormányzás, kisebbségi jogok.

IRODALOM

- Balcerowicz, Leszek (1995): *Socialism, Capitalism, Transformation*. CEU, Budapest
- Bisley, Nick (2007): *Rethinking Globalization*. Palgrave Macmillan, New York
- Deák Péter (2008): Egy elmozduló, többlepillérű világrend új erőszakformái. Európai Tükör. 11.
- Drucker, Peter F. (1994): *Post-Capitalist Society*. Harper Business, New York
- Giddens, Anthony (2007): *Europe in the Global Age*. Polity, Cambridge
- Gilpin, Robert (2004): *Nemzetközi politikai gazdaságtan*. Budapest Centre for International Political Economy, Budapest.
- Held, David et al. (2005): *Global Transformations*. Polity Press, Cambridge
- Hirst, Paul – Thompson, Grahame (1999): *Globalization in Question*. Polity Press, Cambridge
- Hopkins, Anthony G. (ed.): (2002): *Globalization in World History*. Pimlico, London
- Horváth Zoltán – Ódor Bálint (2005): *Az Európai Unió Alkotmánya*. HVG–ORAC, Budapest
- Huntington, Samuel P., (1998): *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*. Európa, Budapest
- Kahane, Yehuda (2006): *Technological Changes, the Reversal of Age Pyramids and the Future of Retirement Systems*. *European Papers on the New Welfare*. No. 4, February 2006. The Risk Institute, Triest–Milan–Geneva
- Keohane, Robert O. – Nye, Joseph S. (1977): *Power and Interdependence . World Politics in Transition*. Little, Brown and Company, Boston–Toronto
- Kiss, J. László (2008a): Vesztfálián „innen” és „túl”. In:

- Vértessy László (szerk.): *Katakizmánok csapdája*. TSR Modell Kft., Budapest
- Kiss, J. László (2008b): A nemzetközi biztonság metamorfózisa. In: Vértessy László (szerk.): *Katakizmánok csapdája*. TSR Modell Kft., Budapest
- Lechner, Frank J. – Boli, John (eds). (2005): *The Globalization Reader*. Blackwell, Malden
- Marjolin, Robert (1953): *Europe and the United States in the World Economy*. Duke University Press, Durham, N. C.
- Meadows, Donella H. – Meadows, Dennis I. et al. (1972): *Limits of Growth*. Earth Island, London
- O’Brian Robert – Williams, Mark (2004): *Global Political Economy: Evolution and Dynamics*. Palgrave Macmillan, Basingstoke
- Polányi Károly (1997): *A nagy átalakulás. Korunk gazdasági és politikai gyökerei*. (Fordította Pap Mária) Mészáros Gábor kiadása, Budapest
- Ralston, Saul John (2005): *The Collapse of Globalism and Reinvention of the World*. Atlantic Books, London
- Sachs, Jeffrey (2000): Sachs on Globalization: A New Map of The World. The Economist. 24 June 2000. <http://www.tradeobservatory.org/headlines.cfm?refID=16062>
- Scholte, Jan Aart (2005): *Globalization: Critical Introduction*. Palgrave Macmillan, Basingstoke
- Simai Mihály (2007): *A világgazdaság a XXI. század forgatagában*. Akadémiai, Budapest
- Wolf, Martin, (2004): *The Case for Global Market Economy*. Yale University Press, New Haven
- Wolf, Martin, (2005): *Why Globalization Works*. Yale University Press, New Haven–London